

DR. FARKAS BEÁTA:

GAZDASÁG ÉS ÉRTÉKREND

1. A közgazdász dilemmái

Az utóbbi egy-két évtizedben a magyar gazdaság és társadalom sok-sok változáson ment keresztül. A magyar gazdasági kísérleteket és megoldásokat élénk figyelemmel kísérik mind Keleten, mind Nyugaton. Az is közismert tény, annak érdekében, hogy a világgazdaság jelenlegi követelményeinek meg tudjunk felelni vagy legalábbis a gazdasági fejlődés élvonalától ne szakadjunk el, újabb változások sorozatára van szükség. A közgazdasági szakirodalomban cikkek tömkelege boncolgatja a különböző problémákat. Ilyen helyzetben azonban a közgazdász érdeklődése szükségszerűen túlnyúlik a szűk szakmai kérdéseken és igényli, hogy a gazdaságról szerzett ismereteit konzisztens módon illessze a világmépébe, ill. tisztázza a gazdaság kapcsolódási pontjait a társadalom más szféráival. Úgy is mondhatjuk, mielőtt belemerül a gazdaság mély vizeibe, általánosan és elméletileg szeretné megalapozni, hogy milyen *külső hatásokra* számíthat (a gazdaság mint „rendszer” szempontjából) és milyen, a tudás szélesebb horizontjáról való *előfeltevéseket* visz magával.

Mielőtt ennek a kérdéskörnek egy szeletkáját alaposabban megvizsgálánk, megkockáztathatunk egy állítást: a közgazdász és általában társadalomtudományi gondolkodásban ezek az összefüggések csak mostanában kezdenek előtérbe kerülni. Ez a tény a gyakorlati életben is gondot okoz. Hallgassuk meg a gazdaságpolitikust: „Gazdaságpolitikánk és gazdaságirányításunk törekvése az, hogy alkalmazza a hazai közgazdaságtudomány eredményeit. Elvi alapokon álló politikánk az élettől föltett kérdésekre gyakorlatias feleletet ad, s közben igyekszik valóra váltani az emberek mindennapi törekvéseit. Azt a fajta gyakorlatiasságot, amely az elmúlt huszonöt évben igen sok politikai és gazdasági sikert hozott számunkra, vállaljuk. De azt is megvalljuk: ahhoz, hogy a gazdasági fejlődést messzire előre látva, tudatosan társadalmi úton irányítsuk, mégpedig éppen a társadalom érdekében és szolgálatában, szilárdabb közgazdasági, elméleti megalapozásra volna szükség. Ennek hiányát a gyakorlat néhol fájdalmasan érzi ... Tisztábban kellene látnunk, hogy mely társadalmi, emberi viszonyokat kell erősíteni, melyeket gyengíteni, s milyen új viszonyok és új emberi magatartások kibontakozását kell támogatnunk...”¹

Hoch Róbert kifejezetten a „tisztánlátás” feltételével, a világos értékrenddel foglalkozik: „... sokszor azt tapasztalom, hogy az értékrendszer problematikáját a pejoratív értelemben használt ideológia körébe számúzik, s a célokat pusztán a gyakorlati problémákból próbálják leszámaztatni ... Sajnos nemegyszer tapasztalhatjuk, hogy egyszerűen hátat fordítunk annak, amit korábban értéknek vallottunk, fogadtunk és fogadtattunk el. Ezzel az eljárással gyengítjük szavahihetőségünket, rendszerint legitimitását.”²

¹ Faluvégi Lajos: Növekedés és egyensúly a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1982/2. 141. old.

² Hoch Róbert: Gondolatok szocialista értékrendszerünkről. Társadalmi Szemle, 1982/11. 15. old.

A ténymegállapítással a közgazdász hatásköre véget ér. Az értékrend a filozófus szakterületéhez tartozik, neki kell átadni a szót: „...az emberek eszmei zűrzavarban élnek. Megszűnt a régimódi, hagyományos értékrend, amit a vallás megszabott, s ahol az emberi világ csúcspontján ott állt a legfőbb érték az abszolútum, ami biztonságot adott az embernek a legnagyobb nehézségek között is. A modern filozófiában nincs olyan érték, ami pótolni tudná azt a régi abszolútumot... Amivel... filozófiánk adós, az az átfogó világgépen túl az egész társadalom értékrendje. Erre lenne óriási szükség, az értékek régi tábláját a történelem vihara összetörte már, és nincsenek új értéktáblák.”³ (Mátrai László)

A filozófus általános megfogalmazásait a mindennapi élet tapasztalataival — különösen Hankiss Elemér diagnózisai után — ehelyütt teljesen felesleges igazolni. Most már inkább arra fordítuk a figyelmünket, hogy világosan megfogalmazzuk azokat a kérdéseket, amelyeket át akarunk gondolni.

Először is le kell szögeznünk, hogy sem az utca embere, sem a gazdaságpolitikus nincs kisegítve az effajta filozófikus rezignációval vagy olyan sokatmondó vigasszal, miszerint átmeneti korban élünk. Az előbbi azért nincs, mert nem az átmeneti, hanem az egyszeri és megismételhetetlen életét éli, az utóbbi azért nincs, mert az átmeneti kor végéig is döntéseket kell hoznia, amin különben az is múlik, hogy hogyan lesz vége az átmeneti kornak. (Egyébként tudományos tényként átmeneti korról csak „post festum”, már meglevő végpontokhoz viszonyítva lehet beszélni, attól a tartalmatlan megállapítástól eltekintve, hogy minden kor átmenet valami felé.)

A továbbiakban az utca emberét magára hagyjuk, hogy élete iránytűjét keresgélje és csak a gazdaságpolitikus gondjaival foglalkozunk. Az ő számára kézzel foghatóan hogyan vetődik fel a „tisztánlátás”, „az egész társadalom értékrendjének” hiánya?

Kornai János cikke⁴ szolgálhat illusztrációként, amely megmutatja, hogy a gazdasági hatékonyság és a szocialista gazdaság etikai elvei más-más értékrendet állítanak fel, amelyek csak egymás rovására érvényesülhetnek. A gazdasági hatékonyság feltételei közé tartoznak pl.: az anyagi és erkölcsi ösztönzés rendszere, a kalkuláció, a rugalmas alkalmazkodás, a vállalkozói szellem, a személyes felelősség. Az etikai elvek közé: a munka szerinti elosztás, a szolidaritás, a biztonság és az általános érdek elsőbbsége a részérdek felett. A szerző azután konkrét gazdasági kérdések kapcsán (a nyereséghez kapcsolódó ösztönzés, a vállalat életben maradása, a vállalat növekedése) végigkíséri ezeket az értékeknek az ütközéseit. Nem nehéz pl. elképzelni, hogy egy vállalat életben maradásának vagy megszüntetésének racionális gazdasági szempontjai ütközhetnek a szolidaritás és a biztonság elvével. A különböző értékek ellentmondásának problémája — maga a szerző említi — más közgazdászokat is foglalkoztat.⁵

Az első kérdés ami felvetődhet, hogy tulajdonképpen miért meglepő és tudatosítást igénylő tény a jelzett ütközés. Tehát az, hogy *nem pusztán az egyes esetek megoldásának* kutatása a feladat, hanem maga az *ütközés léte*, ami *magyarázatra* szorul. Erre Kornai János megadja a választ: a szocialista elveket valló közgazdászok között meggyökeresedett az a nézet, hogy a két értékrend között nincsen ellentmondás.⁶

³ Filozófia és társadalmi köztudat. Kritika, 1982/2. 21—22. old.

⁴ Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980/5. 13—21. old.

⁵ Berend T. Iván: Töprengések a gazdasági reform évfordulóján. Valóság, 1978/7. 15—26. old.

Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás. Valóság, 1965/3. 17—32. old.

Huszár Tibor: Gazdaság, érdek, erkölcs. Valóság, 1965/12. 1—14. old.

⁶ Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980/5. 14. oldal.

A következőkben éppen azt szeretnénk kideríteni, vajon miért gyökeresedett meg ez a nézet a közgazdászokban. Ha érzékelik a fent említett ellentmondást, milyen alapot kapnak a filozófiától a megoldáshoz? (Amikor a továbbiakban „a filozófusról” beszélünk, csak a marxista filozófusokra gondolunk, mivel a probléma jellegénél fogva az ő nézeteik érdekelnek. A „filozófusok társadalma” talán megbocsátja ezt.) A bevezető sorokban körülírt kérdéscsoportból tehát az értékelméleti vonatkozásokra szorítkozunk, mert a tudományos vitákon tapasztaltak szerint ez a probléma nagyon sok eszmei zűrzavar forrása. (Az értékelméletet nyilvánvalóan általánosságban és nem a munkaérték-elmélet értelmében használjuk.) A közgazdász kíváncsi arra, hogy milyen értékeket kell követnie, mi ezeknek a hierarchiája, mi alapozza meg ezeket az értékeket, ill. a hierarchiájukat. Ezek a kérdések találkoznak az utca emberének kérdéseivel, csak a válaszokat ő a saját egyéni életére vonatkoztatja, a közgazdász vagy gazdaságpolitikus hatóköre adott esetben kiterjedhet egy egész nemzetgazdaságra. Azt talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy ezek a kérdésfeltevések egyáltalán nem jelentik azt, hogy a közgazdász tevékenységét a szakismere-ten túl csak az értékkövetés befolyásolja, de itt egyéb tényezőkkel csak érintőlegesen, a téma kifejtéséhez szükséges mértékben foglalkozunk. Összefoglalva: tisztázni akarjuk, *tud-e a filozófia olyan értékelméleti alapot nyújtani a közgazdaságtannak, amellyel az elmélet és a gyakorlat ilyen irányú dilemmáit képes megoldani?* Mátrai László szkepszise nem túl sok reménnyel kecsegtet. Ha vizsgálódásunk a közgazdaságtan vonatkozásában igazolná, fel kell tennünk még egy kérdést. Vajon ez a bizonytalan helyzet hogyan állt elő, vajon találunk-e közelebbi okot, mint azt a bizonyos „átmeneti korban élünk”-öt? Ugyis fogalmazhatjuk: amennyiben feltételezzük, hogy a felépítményben az alap konfliktusai jelennek meg, akkor ez a tanácstalanság *pusztán* az alaphoz bekövetkezett változásoknak (technikai fejlődés, a szocialista gazdaság megteremtése stb.) szükségszerű következménye avagy a konfliktusra való *reagálás mikéntjének* is. Egészen egyszerűen szólva: ha kiderülne, hogy ebben a do- logban a filozófus nem tudja útba igazítani a közgazdászt, akkor ez a jelen technikai, gazdasági, társadalmi viszonyainak változásából szükségszerűen ered, vagy pedig ebben az elméleti reflexió is ludas.

Tehát ennek a rövid eszmefuttatásnak nem célja sem konkrét értékek alakulá- sának szociológiai vizsgálata, sem valamiféle „filozófiai elmélet” megalkotása. Még azt is hozzá kell tenni, annak az eldöntésére sem vállalkozom, hogy a marxi életmű alapján adott interpretációk teljesen kimerítik-e az értékelmélet körében azokat a le- hetőségeket, amelyek Marx munkásságában rejlenek. Számunkra csak az az érdekes, hogy melyek azok a gondolatok, amelyek ebben a vonatkozásban meghatározzák a közgazdász gondolkodását, *jelenleg* mit tud neki adni a filozófus.

2. A marxi örökség

Kiindulópontunk annak a ténynek a rögzítése, hogy Marx nem törekedett külön értékelmélet felállítására. Álláspontja egyes megjegyzéseiből, közvetett megnyilat- kozásaiból következtethető ki. De nemcsak Marx, hanem követői sem dolgoztak ki átfogó értékelméletet. Értékelméleti kérdésekkel a mai magyar szakirodalomban csak egyes polgári szerzők bírálata kapcsán foglalkoznak, rendesen megemlítve egy ki- dolgozott értékelmélet szükségességét. A külföldi marxista szakirodalom feletti át- tekintés hiányában feltételezni tudom, hogy ha ott lenne valami nagy jelentőségű ered- mény, akkor ez a hazai „filozófia köztudatba” is bekerült volna. A Magyar Filozófiai Szemlében 1957-től kezdve egy kísérlet történt marxista értékelmélet alkotására,

Heller Ágnesé 1970-ben. Az 1976/4. szám ugyan teljesen az értékelmélettel foglalkozik, de csak az értékek és a társadalomtudomány vonatkozásában.

A marxi alapállás a történelem felfogásából következik. (Ez a különböző mai szerzőknél egyöntetűen kiderül.) „Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák, termelik társadalmi viszonyaiknak megfelelően az elveket, az eszményeket, a kategóriákat is. Így ezek az eszmék, ezek a kategóriák éppoly kevésbé örökök, mint azok a viszonyok, amelyeket kifejezenek. Ezek történelmi és átmeneti termékek” — írja Marx.⁷ Majd másutt: „A termelőerőknek, tőkéknek és társadalmi érintkezési formáknak ez az összege, amelyet mindegyik egyén és mindegyik nemzedék mint valami adottat kétszen talál, a reális alapja annak, amit a filozófusok „szubsztanciának” és az „ember lényegének” képzeltek el...”⁸

Ennek a történelemfelfogásnak a szellemében — amely az embert úgy ábrázolja, mint saját drámájának szerzőjét és szereplőjét — elemzi Marx kora társadalmát. A proletariátusban olyan erőt lát, amely a magántulajdon megszüntetésével pozitív módon szünteti meg az emberi önelidegenülést. A kommunizmus „az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának igazi feloldása, az egzisztencia és a lényeg, a tárgyiasulás és öngigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és a nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát e megoldásnak tudja.”⁹

Ebből az alapállásból teljesen világosan következik, hogy az értékelméleti megfontolások háttérben maradnak. Hiszen a társadalom újjíateremtését a gazdasági szférából kiindulva kell végrehajtani, az emberek anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák a társadalmi viszonyokat, ezeknek a viszonyoknak megfelelő eszméket. (A mi szempontunkból közömbös, hogy az újjíateremtéshez a politikai hatalom birtokában lehet hozzáférni.) Marx felfogásában, mihelyt kilép a saját kora társadalmának leírásából, a történetiség relativizmusán túl van valami általános az emberben, ami emberré teszi és létezésének nem akármilyen, hanem nagyon is körülhatárolt módja az, amelyben kibontakoztathatja önmagát. Ezt a valamit nevezi Marx „nembeli lényegnek”. Ha történelmet *kizárólag* olyan folyamatnak tekintené, amelyben minden nemzedék beleszületik az előző nemzedék által megtermelt és ennek folytán objektívalódott világba, majd miután internalizálta ezt a világot, maga is folytatja ennek a továbbtermelését, akkor a történelem korszakai teljesen esetlegesen egymás mellé hajigált festmények sorozata is lehetne, amiből semmi esetre sem olvasható ki egy új társadalom *szükségszerű* eljövetele. Ha Marx nem látta volna meg — az egyes korszakok belső törvényszerűségein túl — a történelemben a „nembeli lényegnek” a kibontakozását, semmi alapja sem lett volna ahhoz, hogy a fejlődésnek előrelátható irányulást és egyben értéktartalmat adjon. Ez a történelemszemléletében benne rejlő szempont, pontosabban ennek háttérben maradása vagy inkább háttérbe szorulása a további munkásságában, mindaddig nem is okozott problémát, amíg a proletárforradalom sehol sem valósult meg.

⁷ Karl Marx: A filozófia nyomorúsága. Magyar Helikon Bpest, 1978. 131. old.

⁸ Marx—Engels: Német ideológia. MEM Bpest, 1960. 3. köt. 41. old.

⁹ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó Bp, 1977.

3. A valóság kihívása

Marx elképzelése in a történelem több dologban módosított. Pl. nem világméretben tört ki a proletárforradalom, s a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet sem több emberöltő időtartamára számította. A gothai program kritikájának tanúsága szerint az árutermelet már az átmenet idején is kiküszöbölhetőnek tartotta. Ezek a megállapítások közhely számba mennek és minden marxizmus tankönyv foglalkozik velük. A feldolgozás mikéntje rendkívül tanulságos. Emeljük ki az árutermelet szükségességének kérdését, hiszen mind a marxi történelemfelfogásban, mind témánk szempontjából központi jelentősége van és a probléma megoldásának mechanizmusa általánosan jellemző.

A gazdasági helyzet közgazdasági oldalról tekintve már az ötvenes évek közepe táján egyértelmű volt: a gazdaság további fejlődéséhez az áruviszonyok kibontakoztatására van szükség. Marx előrejelzése in alapján ez nem várt fejlemény volt. A közgazdasági titkok tudorai azonban bevezettek egy új fogalmat, a gazdasági elkülönülését, ami társadalmi tulajdon mellett is létezhet és az árutermelet fennmaradásának a munkamegosztással együtt elégséges oka. Továbbá leszögezik, hogy belátható időn belül az árutermeletnek nincs reális alternatívája.¹⁰ Ezen a ponton azután meg is állnak, vagyis megelégszenek az adott intézmény szükségességének bizonyításával és nem vizsgálják, hogy mindez milyen következményekkel jár a gondolatrendszer egészére nézve. Holott az árutermelet fennmaradásának szükségessége többek között éppen az értékrend vonatkozásában vet fel új kérdéseket. Marx a társadalom különböző szféráiban érvényesülő, egymással ütköző értékrendet az elidegenülésre vezette vissza. „Az elidegenülés lényegében van megalapozva ez, hogy minden más szféra más és ellentett mércét alkalmaz rám, más a morál és más a nemzetgazdaságtan, mert mindegyik az ember egy meghatározott elidegenülése és mindegyik az elidegenült lényegi tevékenység egy különös körét rögzíti, mindegyik elidegenültlen viszonyul a másik elidegenüléséhez.”¹¹ A kommunista társadalmat éppen olyannak tételezte, ami megszünteti ezt az ütközést, mert az árutermelet és a magántulajdon felszámolásával az elidegenülés is eltűnik. Innen származik a szocialista elveket valló közgazdászok meggyőződése a gazdasági és etikai elvek harmóniájáról.

Itt kell visszatérnünk arra a megjegyzésre, amelyet az előző rész végén Marx történelemszemléletéről tettünk. Megállapítottuk, hogy Marx szerint az eszmék, értékek egyrészt a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyok szellemi kifejeződései, másrészt vannak olyan általános érvényű értékek, amelyeken az emberiség története mérhető. hiszen különben értelmetlen lenne fejlődésről beszélni, a kommunizmust mint magasabb rendű társadalmat megjeleníteni. Amíg a marxizmus megvalósítása nem kerülhetett napirendre, addig a filozófusok csemegéje lehetett az a kérdés, hogy hogyan alapozhatók meg ezek az általános érvényű értékek. Ha magántulajdont meg lehetett volna úgy szüntetni, hogy a gazdasági elkülönülés is felszámolódik és a kommunista társadalom alapján valóban érvényesülnek azok az értékek, amelyeket Marx remélt, akkor az előbbi kérdés a filozófusok magánügye és a közgazdászok számára közömbös marad. Mivel azonban a történelem — a marxista tankönyvekből jól ismert okok és körülmények folytán — nem így alakult, a filozófus véleménye a közgazdász számára óriási gyakorlati jelentőségre tett szert. Mihelyt ugyanis a szocializmust építő társadalom a gazdaság fejlődése érdekében rákényszerül,

¹⁰ Politikai gazdaságtan I. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (jegyzet). Budapest, 1981. 78–79. old.

¹¹ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 156. old.

hogy az áruviszonyoknak szélesebb teret engedjen, azonnal igazolásra szorul, hogy miért a kollektivisták viszonyokhoz kapcsolódó értékeket, elveket tekintjük magasabb rendűnek, célnak, a gazdasági követelmények miatt ezeknek alárendelten érvényesülnek. Hiszen a gazdasági alapból, az anyagi viszonyokból egyértelműen nem következnek. (A lényegesen nem változtat, hogy megemlítik: a szocializmusban meglévő elkülönültségi viszonyok is létrehozhatnak ugyan elidegenülést, de nem olyat és nem annyira, mint a kapitalizmusban.)

A filozófus válasza azonban elmaradt, hiánya először a gazdasági mechanizmus 1968-as reformjakor nyilvánult meg élesen. „Voltak, akik a kapitalizmus újra felerősödő tendenciáit vélték felismerni és a tervgazdálkodás elvetésétől, legalábbis alapos gyengítésétől tartottak; akik a jövedelempolitikában a munkásosztály érdekeinek háttérbe szorítását látták, a „maszek paradicsomát” bírálták, a mezőgazdasági termelőségvetkezetek „elszemtelenedésétől” féltették az állami ipart, a jövedelmi differenciálódás előrehaladásától, az ezt torzító ügyeskedésektől a szocialista elveket, s az „ökonomista” gazdaságossági szemlélettel szembehelyezték a tulajdonviszonyok és jövedelempolitika szocialista vonásainak erősítését.”¹² Persze az ötvenes évek közvetlen tervutasításos gazdaságirányítási rendszere sem jelentette a szocialista elvek maradéktalan megvalósítását, a magántulajdon pozitív megszüntetését (ahogy Marx mondta a kommunizmusról a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban). Ismét Berend T. Ivánt idézve: „Ami pedig az egyéni és csoportérdek előtérbe helyezését illeti — ezt is sokan elfelejtették már vagy nem is emlékezhetnek rá —, alig vehetünk elő az ötvenes évek elejéről származó olyan Szabad Nép példányt, amely ne ostromozta volna ugyanezt a jelenséget. ... még a hatvanas évek első felében is a nemzeti jövedelemnek évente 5—7%-át (!) emésztette fel az erőteljes áruhiány közepette is értékesíthetetlen, senkinek sem kellő, selejtes áruk felhalmozódó készlete.”¹³

A szocialista elvekre, értékekre való hivatkozás végigkísérte az egész reformfolyamatot, a hetvenes évek elején történt visszafogását éppúgy, mint ahogy a szocialista értékeket féltik a kisvállalkozásoktól is. Naivitás lenne azt állítani, hogy minden konfliktus oka az értékrend tisztázatlansága és a valóság követelményeivel következetesen összhangban álló, átfogó elmélet hiánya. A konfliktusok és aggodalmak mögött mindig felfedezhetők a veszélyeztetett érdekek.¹⁴ Másrészt azonban az is kétségtelen, hogy ennek a tisztázatlanságnak a megszüntetése fontos legitimálási lehetőséget vont volna el azok elől, akik akadályozták olyan változások bevezetését, amelyek szükségessége azóta egyértelműen igazolódott.

Hoch Róbert már idézett cikkében szintén összefüggést lát az értékrendszerhez kapcsolódó jó néhány alapvető probléma megoldatlansága és gazdaságunk működési zavarai között. A kiutat abban látja, hogy „tisztázni kell, melyek azok az értékek, amelyeket változatlanul rendszerünk attribútumának tekintünk, de azt is, mennyiben változott és változik a jövőben tartalmuk, változnak a belőlük derivált célok és a megvalósításukat szolgáló eszközök.”¹⁵ Az eddigiek ismeretében azonban világos előttünk, hogy filozófiai megalapozás nélkül ez csak óhaj marad.

¹² Berend T. Iván: Töprengések a gazdasági reform... 21. old.

¹³ Uo. 21—22. old.

¹⁴ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1957. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 156—159. old.

¹⁵ Hoch Róbert: Gondolatok szocialista értékrendszerünkről. Társadalmi Szemle, 1982/11. 16. old.

4. Egy megoldási kísérlet

Már jeleztük, hogy egy marxista értékelmélet megalapozására egy nagyobb lélegzetvételi kísérlet történt, Heller Ágnesé 1970-ben.¹⁶ Nézzük meg milyen eredményre jutott.

A szokásos megoldás — amint pl. az etika tankönyvekből¹⁷ is kitűnik — az, hogy az értékeket vagy a szükségletekből, vagy az érdekekből származtatják. A Filozófiai kislexikonon hasonlóképp nyúl az érték kategóriájához: „... A tárgyi értékek mellett, amelyek a rájuk irányuló érdekek objektumai, az értékek közé tartoznak a társadalmi tudat bizonyos jelenségei, amelyek ideológiai formában fejezik ki ezeket az érdekeket (a jó és rossz, az igazságosság és igazságtalanság fogalmai, az eszmények, az erkölcsi normatívák és elvek).”¹⁸

Ez a magyarázat úgy jár el, hogy miután összefüggést fedezett fel két jelenség között, ezt minden további nélkül létére, sőt igazságtartalmára vonatkozó magyarázatnak is tekinti. Olyan tényezőkkel, amelyek ezen az összefüggésen túlmutatnak egyáltalán nem foglalkozik. Egy hasonlattal élve: Egy matematikatanár igencsak megörökönyödne, ha valamelyik nebulója a Pitagorasz-tétel bizonyításakor azzal az ötlettel állna elő, hogy ismerteti a történelmi körülményeket, vagyis hogy a görögök sokat hajóztak, kereskedtek, iparral foglalkoztak, ebből következik, hogy a tudományos élet is fejlett volt, tehát igaz Pitagorasz tétele. Ha matematikatanárunk szóhoz jut a meglepetéstől, talán el tudja magyarázni a találékony kisdiáknak, hogy ha ő arra lenne kíváncsi, hogy a Pitagorasz-tételt miért a görögök dolgozták ki és miért nem az eszkimók, akkor meg lenne elégedve a válasszal. Őt azonban a tétel bizonyítása érdekli.

Heller Ágnes felfigyel erre a problémára. Az értéknek a szükségletből történő levezetését a következő érveléssel utasítja el: „Az értékeket a társadalmi termelés, a társadalmi viszonyok, az osztálytársadalmi objektívációk közvetítik a szükségletek felé. A társadalomban, a társadalmi praxisban uralkodó értékpreferenciák — melyek sohasem fejezik ki az egyének összességének szükségleteit (egy adott osztály átlagegyedeinek szükségleteit sem) — válhatnak az egyes individuumok számára — társadalmi és egyéni kiválasztással szükségletekké. Az értékek nem mérhetők a szükségleteken (a magasrendű művészi alkotás akkor is érték, ha élvezése kevesek szükséglete, mi több, ha a társadalmi fejlődés adott pillanatában *senki* számára nem az), de *a szükségletek mérhetők az értékeken.*”¹⁹ A közjó fogalmának bevezetése szintén nem megoldás: „Amennyiben elfogadjuk a „közjó” nagyon is antik fogalmát, akkor szembekeverülnénk azzal a problémával, hogy az értékek gyakran az adott társadalom „közjavával” szemben konstituálódnak (korai kereszténység értékei az antik Rómában). Ha pedig szinonímaként használnánk a társadalmi szükséglet kategóriáját a „társadalmi reprodukcióhoz szükséges tényezőkkel”, akkor erre azt válaszolnánk: az értékpreferencia maga is szerves része a „társadalmi reprodukcióhoz szükséges tényezőknek”, hogyan lehetne tehát amabból levezetni?”²⁰ (A kiemelések Hellertől) Heller szerint az érték az érdekből azért nem származtatható, mert az nem általános tár-

¹⁶ Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmülethez I—II. Magyar Filozófiai Szemle 1970/5,6.

¹⁷ Nagy Antal—Kallós Gábor: A marxista etika alapjai. Tankönyvkiadó Bpest., 1978. 14. old. Farkas Endre: Bevezetés az általános etikába. Tankönyvkiadó Bp., 1980. 49. old., 57—66. old. Történelmi materializmus (Szerk.: Poór József) Tankönyvkiadó Bp., 1981. 151—162. old.

¹⁸ Filozófiai Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 91. old.

¹⁹ Heller Ágnes: Hipotézis... 770—771 old.

²⁰ Uo. 771. old.

sadalomontológiai kategória, hanem csak az elidegenedett társadalmaké. Ezt az érvelést nem tartom elfogadhatónak (az érdek-érték kapcsolatra vonatkozót), de ennek kifejtése nem tartozik a témához. Azonban itt is felhozhatóak azok az érvek, mint a szükséglet esetében, így az érdekből történő levezetést is el kell vetnünk, vagyis a konklúzióknak megegyezik Hellerével.

Mindehhez még hozzátehetjük, hogy amikor valamit szükségletnek vagy érdeknek minősítünk, akkor már eleve beleviszünk valamilyen értéket ebbe a minősítésbe. Ad absurdum, amikor azt mondjuk, hogy a dohányzás káros az egészségre, ezért valakinek az az érdeke, hogy ne dohányozzon, akkor az egészséget mint értéket feltételezzük. Tehát érdek, szükséglet és érték között sokkal bonyolultabb kapcsolat van, semmint hogy egyirányú determinációval leírható lenne.

Visszatérve Heller hipotéziséhez, nem fogadja el, hogy az érték bármilyen más társadalomontológiai kategóriából levezethető lenne. Szerinte az, hogy Marxnál az alap konfliktusai a felépítményben manifesztálódnak, nem jelent ok-okozati viszonyt, az ilyenfajta beállítás Engels lelkén szárad. Az érték primér társadalom ontológiai kategória, ami nem definiálható, hiszen a *genus proximum* értelmesebben nem adható meg, csak körülírni, „meghatározni” (*Bestimmung*) lehet. Heller az értéket semmi másra nem vezeti vissza, semmiből nem származtatja.²¹

Heller megkísérel választ adni az általános érvényű értékek problémájára is: „Azt állítjuk, hogy Marxnak *volt olyan egyetemes alapértéke* (voltak olyan univerzális értékaxiómái), melyekből minden elfogadott értéke és értékítélete axiológiailag levezethető. Ez pedig egy ontológiai primér (másból empirikusan le nem vezethető) kategória, ugyanis a *gazdagság* kategóriája. Mi a „gazdagság”? *A nembeli lényegi erők sokoldalú kibontakoztatása*. Első értékaxióma: érték mindaz, ami a nembeli lényegi erők gazdagodásához tartozik, ami azt elősegíti. Második értékaxióma: a legfőbb érték, hogy a nembeli gazdagság az individuumok számára elsajátíthatóvá válik.”²² (A kiemelések Hellertől) Márkus György kutatásaira hivatkozva sorolja fel a „nembeli lényeg” mozzanatait: társadalmiság, munka (termelés, objektiváció általában), szabadság, tudatosság, univerzalizálás.²³

Heller felteszi a kérdést, hogyan vannak ezek a kategóriák Marxnál megalapozva. Szerinte Marx elméletében az ember ezekkel a kategóriákkal mint dűnamiszokkal lép a történelembe és mást nem bontakoztathat ki, mint ezeket. Marx a koncepcióját részben empirikusan megalapozza, mert ezekkel a kategóriákkal leírható az ember és az állat közötti lényegi különbség anélkül, hogy más tudományágak empirikus tényeivel szembekerülne. Ugyanakkor nem alapozza meg empirikusan, mert az ember és az állat különbsége más tényezőkkel is értelmesen leírható. Tehát a „lényegi erők” értelmezése Marxnál értékválasztást is jelent. A nembeli erőket mint értékeket Marx abszolút érvényesnek tekinti, minden konkrét érték értéktartalmát ezen méri. Heller értelmezése így oldja meg az általános érvényű és a konkrét korokhoz kötődő értékek kapcsolatát Marx történelemszemléletében. Ez a megoldás úgy vált lehetővé, hogy az értéket primér társadalomontológiai kategóriának tartja. Ezzel viszont egy újabb probléma keletkezik, tudniillik, hogy mi teszi szükségszerűvé a nembeli értékek kiteljesedését, azaz a kommunizmust. Az értékelméleti megoldás logikájából fakadóan Hellernek fel kell adnia a szükségszerűség gondolatát. Azt állítja, hogy „itt Marx szembekerül saját ontológiájával (a praxis ontológiával), amelyben minden új társadalmi jelenség, formáció a történelmi alternatívákban való választások eredő-

²¹ Uo. 776—771. old.

²² Uo. 771 old.

²³ Uo. 772. old.

je.”²⁴ Így Heller szerint a kommunizmus a történelem egy lehetősége, „dünamisza”, amit a marxisták felismertek és küzdenek megvalósításáért.

Tehát Heller hipotézist kínál problémánk megoldására. A szocialista elvek, értékek a valóság egyik lehetséges alakításának elvei, értékei. Nem gond immár, hogy a gazdasági fejlődésből adódóan belátható ideig nem fognak szükségszerűen és kizárólagosan érvényre jutni. Az értékek követése választás eredménye, a szabadság-szükségszerűség dialektikájából csak a szabadság maradt a színen. Az értékek primér ontológiai státusza folytán persze nem alapozható meg, hogy a történelemnek miért éppen ezt a dűnamizát válasszuk.

Logikailag ez a megoldás kecsgetetőnek tűnik. De a közgazdász gyanakodni kezd, ugyanis pályafutása során egy kicsit belekóstolt a tudásszociológia tudományába. Ugy gondolja, nem ártana ezt a hipotézist csupán tudásszociológiai szempontból mint egy valóságmeghatározási konstrukciót megvizsgálni. Hangsúlyozni kell, hogy itt nem az igazságtartalmáról akarunk ítéletet mondani, hiszen „a filozófusoknak kell a világra vonatkozó érvényes és érvénytelen kijelentések között határvonalat húznia. Erre a szociológus nem képes.”²⁵ Csak azt szeretnénk tudni, hogy a tudásszociológia eredményei alapján elképzelhető-e, hogy ez a hipotézis képes legitimálni a társadalmi valóságot. (Azt valószínűleg felesleges hozzátenni, hogy maga ez a valóság történelmileg kialakult, az ember tevékenységének terméke.)

A vizsgálat elvégzéséhez ismernünk kell a legitimáció fogalmát. „A legitimációt mint folyamatot, azaz mint legitimálódást az értelem „másodlagos” objektivációjának tarthatjuk. Ez új értelmes jelleget teremt, aminek az a feladata, hogy egymáshoz nem hasonló intézményekhez* kapcsolódó jelentéseket értelmesen integráljanak. Ennek a folyamatnak az a funkciója, hogy már intézményesült, „elsődleges” objektivációkat objektíve hozzáférhetővé és szubjektíve beláthatóvá tegyen.”²⁶ Az integráció szükségszerűsége²⁷ folytán „az egyre bővülő intézményes rend fölé a legitimáció megfelelő tetejét kell húzni, ami kognitív és normatív magyarázatok formájában védően borul föléje.”²⁸ A legitimáció, (legfelsőbb szintjeként a szimbolikus jelentésvilágok** azzal, hogy a világot értelmessé teszik, a megalkotott társadalmi valóságnak megkérdőjelezhetetlen bizonyosságot is adnak. („Ahhoz, hogy az intézményes rend totalitása mint értelmes egész bizonyosság jelleget nyerjen, ahhoz a szimbolikus jelentésvilágban való „elhelyezkedésével” legitimálódnia kell.”²⁹) Egy alternatív szimbolikus jelentésvilág megjelenése veszélyt jelent, mert pusztá léte empirikusan bizonyítja, hogy a saját jelentésvilág nem igazán kényszerítő. Ez nem csupán a hatalom legitimációjánál

²⁴ Uo. 1072. old.

²⁵ Peter R. Berger—Thomas Luckmann: A valóság társadalmi megformálása. Tömegkommunikációs Központ Módszertan, 1975. 6. old.

* „Minden olyan alkalommal intézmény születik, amikor a cselekvők típusai habitualizált cselekvéseket kölcsönösen tipizálnak. Minden ilyen módon létrejövő tipizáció — intézmény.” (P. Berger—T. Luckmann: A valóság társadalmi megformálása, Tömegkommunikációs Központ. Módszertan, 1975. 75. old.)

²⁶ Uo. 117. old.

²⁷ Az integráció bekövetkezése a társadalmak életében empirikus tény. Magyarázatára nézve l. uo. 85—86. old.

²⁸ Uo. 83. old.

** A szimbolikus jelentésvilágok: olyan szinoptikus tradícióösszességek, amelyek különböző értelemterületeket integrálnak, és amelyek az intézményes rendet szimbolikus totalitásként befedik. A szimbolikus folyamatok a mindennapi tapasztalattól eltérő valóságra való utalások. (P. Berger—T. Luckmann: A valóság társadalmi megformálása, Tömegkommunikációs Központ. Módszertan 1975. 121. old. — a fordítók a szimbolikus értelmi világ kifejezést használják, ezt szimbolikus jelentésvilágra cseréltem fel, mert mind a német, mind az angol szövegben használt kifejezést jobban vissza adja — szerző.)

²⁹ Uo. 131. old.

jelent kellemtelenséget, hanem az egyén identitása szempontjából is. A szimbolikus jelentésvilág segítségével történő legitimáció ugyanis az ember saját identitása valóságára és helyességére is kiterjed. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az alternatív jelentésvilágok megalkotóit valamilyen módon mindig kigyógyították „tévészmeikből”. A módszerek a valóság intézményes meghatározásához történő visszatértéstől a máglyáig széles skálán mozogtak. A modern kor pluralista polgári demokráciáiban bizonyos mértékig megváltozott a helyzet, azonban ezek is tartalmazzák egy közös értelmi világ bizonyos alapvető elemeit, amelyek a bizonyosság jellegével érvényesülnek. (Ezen túl léteznek további részleges jelentésvilágok, amelyek a kölcsönös megegyezés státuszában koegzisztálnak.)³⁰ Köztudott, hogy a marxizmus a polgári demokrációk pluralizmusát nem tartja követendő példának, nem tekinti valóban demokratikus megoldásnak.

Tudásszociológiai kirándulásunk eredményét összegezve megállapíthatjuk: az az emberiség eddigi történetében a társadalom képtelen volt tartósan elviselni saját esetlegességének tudatát, az ember képtelen elviselni a „léte dobottság” érzését és mindig valamiféle bizonyosság, szükségszerűség védőpajzsát emeli maga (és a dialektika segítségével a szabadsága) fölé.

Ennek az ismeretnek a fényében nem valami ragyogó jövő vár Heller hipotézisére. A társadalom irányítói kétszeresen kényelmetlen helyzetbe kerülnek. Irányító szerepük feltétlen jogossága, ill. ennek az irányítottak felé való legitimációja meginog, másrészt tevékenységük végső értelmének vakító világossága bizonytalan derengéssé változik.

Így Heller Ágnes elmélete lehet egyes értelmiségiek meggyőződése — az már az ő dolguk, hogy a fenti problémákat hogyan élik meg és oldják fel magukban —, de úgy tűnik, hogy konstrukciója folytán a társadalmi legitimációra nem képes.

A tudásszociológia előrejelzéseit a cikk megjelenése óta az események messzeemenően igazolták. Heller hipotézise — gondolatrendszerének többi részével egyetemben — sem elméletileg, sem politikailag nem talált elfogadásra. 1973-ban a Magyar Filozófiai Szemlében jelent meg az MSZMP KB mellett működő kulturpolitikai munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. Az antimarxista kutatók közé sorolják Heller Ágnest is, habár az értékelméleti hipotézisével nem foglalkoznak. Az állásfoglalás nyíltan kimondja, hogy a marxizmus alapfogalmainak, megállapításainak újraértelmezését nem lehet elfogadni, mert a marxizmus pluralizálásával keresztezik a párt elveit és politikáját. Ugyanakkor egyáltalán nincs kizárva, hogy amennyiben az ilyen ideológiájú művekben pozitív értékek vannak, azokat elismerjük.³¹

Azok a marxista filozófusok, akik Heller munkásságára — közvetlenül vagy közvetve — reflektáltak, mint várható volt, a szabadság-szükségszerűség dialektikáját, Marx eltorzítását kérték számon Hellertől. Rozsnyai Ervin szerint Heller és a másik három Lukács-tanítvány Lukács társadalomontológiájának belső ellentmondásait akarják feloldani, amikor „kiküszöbölik az objektív társadalmi törvény fogalmát ... Mivel a négy tanítvány szerint objektív törvények csak a természetben működnek — innen a természettudományok dezantropomorfizáló jellege —, a társadalmi mozgás ellenben az egyének választásaitól függ, a történelmet nem határozhatja meg más, mint az egyéni választások meghatározója, az érték; ez lesz a történelem mozgatójává és a filozófia központi fogalmává. Az emberi történelem, amelyet Marx még termé-

³⁰ Uo. 123—131. old., 135—154. old.

³¹ Az MSZMP KB mellett működő kulturpolitikai munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. Magyar Filozófiai Szemle 1973/1—2. 159—169. old.

szettörténeti folyamatnak gondolt, a marxi filozófiának ebben az újszerű és állítólag egyedül hiteles értelmezésében az egyéni tudatok értékválasztó döntéseinek teleologikus folyamatává alakul.”³²

Sipos János az elméleti vitába, amit nemcsak Hellerrel folytat, hanem a „praxis-filozófiával” általában, beleviszi a politikai ítéletet is: „... az ún. „praxis-filozófia” — lényegét tekintve — szöges ellentétben áll a marxi társadalomfelfogással, amelyből pedig származtatja magát. Elméletileg két ellentétes vonal ütközik itt meg, amelyet végső soron ellentétes társadalmi-politikai célok vezérelnek. A „praxisfilozófia” e reális szocializmus ellen fellépő polgári-kispolgári áramlatoknak egyik sajátos, olykor nehezen felismerhető kifejeződése.”³³

A közgazdász mitagadás csalódottan vesz búcsút a filozófus birodalmától. Az öt izgató kérdésekben a Marx kora óta történt változásokra a filozófiai szintű reflexió nem született meg. Volt egy kísérlet, de erről kiderült, hogy antimarxista. Azok, akik leckét adtak az autentikus Marx-értelmezésből, nem foglalkoztak azzal, hogy érdemi választ adjanak azokra a problémákra, amelyek Marx továbbgondolására inspiráltak. (Az elvi állásfoglalás világos: „Arra kell törekednünk, hogy a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazásával, álláspontunk világos kifejtésével, igazunk meggyőző bizonyításával küzdjük le az antimarxista nézeteket.”³⁴)

Mit tehet a közgazdász? Egyrészt bízunk abban, hogy a filozófus előbb-utóbb megadja a választ, az önmagában mindig túllendülő ember most is megtalálja az újtát a jövőben. Másrészt hisz abban, hogy ha ő a lehetőségeihez képest mindent megtesz, hogy a gazdaság megfeleljen a mai kör követelményeinek, akkor hozzájárul ennek az útnak a megalapozásához.

Д-р Беата Фаркаш

ЭКОНОМИКА И СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ

(Резюме)

Для экономистов становится всё более ясно, что невыясненные ещё вопросы системы общественных ценностей тормозят и их работу.

Автор данной статьи рассматривает вопрос о том, насколько философия способна вооружить экономистов такой теорией, которая оказала бы им помощь в сглаживании конфликтов между экономической рациональностью и системой ценностей.

Оказывается, эта область относится к числу неразработанных в философии. Единственную попытку оригинального решения в этом направлении делает Агнеш Хеллер, которая последовательно принимает во внимание теоретические проблемы (например, определяется ли ценность заинтересованностью и т. п.). Однако её гипотезы, с одной стороны, и сами по себе не совсем удовлетворительны, с другой стороны, не получили официального признания.

Экономистам придётся ещё, как видно, и дальше ждать от философии такого теоретического обоснования, на которое можно было бы опереться.

³² Rozsnyai Ervin: Materialista-e a marxi történelemfelfogás? Magyar Filozófiai Szemle 1979/3 —4. 419. old.

³³ Sipos János: A „praxis-filozófia” és a materialista történelemfelfogás. Magyar Filozófiai Szemle 1979/3—4. 465. old.

³⁴ Az MSZMP KB 1972. novemberi állásfoglalásából idézi a Magyar Filozófiai Szemle 1973/1—2. 167. old.

Dr. Beáta Farkas:

ECONOMY AND THE SCALE OF VALUES

(Summary)

It is becoming more and more clear for economists, that the uncleared questions of ethical and social scale of values are hindering their works too. The study endeavours to take stock to what extent the philosophy can provide such theory which can help the economists to solve the conflict between economic rationality and the scale of values. As a result of the survey, it turns out that this is an un-adapted territory in marxist philosophy the only original attempt to solve the question was made by Agnes Heller, which consequently takes into account the theoretical problems (for example: can the values be deducted from interest etc.?)

Her hypothesises are not entirely satisfactory and are not officially recognized. As the signs are at present, economists still have to wait for philosophical value-theoretical establishment upon which they can rely.